

شب قدر؛ پرسش‌ها و پاسخ‌ها

حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا بهروز*

اشاره

شب قدر، از شب‌های مقدّس و مبارک اسلامی است که خداوند در قرآن مجید از آن به بزرگی یاد کرده و سوره‌ای نیز به نام «سوره قدر» نازل نموده است. در تمام سال، هیچ‌شبی به فضیلت شب قدر نمی‌رسد. این شب، شب نزول قرآن و فرود آمدن ملائکه و روح نیز نام گرفته و عبادت در شب قدر، برتر از عبادت هزار ماه است و در آن، سرنوشت یک سال انسان مشخص می‌شود. ملائکه در این شب، بر زمین فرود می‌آیند و نزد امام زمان عجل الله تعالی فرجه می‌روند و آنچه را برای بندگان مقدر شده، بر ایشان عرضه می‌دارند. شب زنده‌داری، تلاوت قرآن، مناجات و عبادت در این شب، بسیار سفارش و تأکید شده است.

پرسش‌های فراوانی نیز در مورد شب قدر مطرح است که ممکن است، اذهان روزه‌داران را به خود مشغول کرده باشد. در این مقاله، سعی شده است، به مهم‌ترین پرسش‌ها در این زمینه اشاره گردد و پاسخ‌هایی درخور نیز به آنها داده شود.

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

پرسش ۱: حقیقت و ماهیت شب قدر چیست؟

پاسخ: «قدر»، در لغت به معنای اندازه و اندازه‌گیری است.^۱ «تقدیر» نیز به معنای اندازه‌گیری و تعیین است.^۲ اما معنای اصطلاحی «قدر»، عبارت است از ویژگی هستی و وجود هر چیز و چگونگی آفرینش آن.^۳ به عبارت دیگر، اندازه و محدوده وجودی هر چیز، «قدر» نام دارد.^۴ بنا بر دیدگاه حکمت الهی، در نظام آفرینش، هر چیزی اندازه‌ای خاص دارد و هیچ چیزی بی حساب و کتاب نیست. جهان، حساب و کتاب دارد و بر اساس نظم ریاضی تنظیم شده، گذشته، حال و آینده آن با هم ارتباط دارند.

استاد شهید مطهری^{رحمه‌الله} در تعریف قدر می‌فرماید: «... قدر، به معنای اندازه و تعیین است... حوادث جهان... از آن جهت که حدود و اندازه و موقعیت مکانی و زمانی آنها تعیین شده است، مقدر به تقدیر الهی است.»^۵ پس، در یک کلام، «قدر» به معنای ویژگی‌های طبیعی و جسمانی چیزهاست که شامل شکل، حدود، طول، عرض و موقعیت‌های مکانی و زمانی آنها می‌گردد و تمام موجودات مادی و طبیعی را دربرمی‌گیرد. این معنا، از روایات استفاده می‌شود؛ چنان‌که در روایتی از امام رضا^{علیه‌السلام} پرسیده شد: معنای قدر چیست؟ امام فرمود: «تَقْدِيرُ الشَّيْءِ مِنْ طَوْلِهِ وَعَرْضِهِ؛^۶ اندازه‌گیری هر چیز، از جهت طول و عرض آن است.» و در روایت دیگر، آن حضرت در معنای قدر فرمود: «اندازه هر چیز، عبارت است از طول و عرض و بقای آن.»^۷ بنابراین، معنای تقدیر الهی این است که در جهان مادی، آفریده‌ها از حیث هستی و آثار و ویژگی‌هایشان محدوده‌ای خاص دارند. این محدوده، با اموری چند مرتبط است؛ اموری که علت‌ها و شرایط آنها هستند و به دلیل اختلاف علل و شرایط، هستی، آثار و ویژگی‌های موجودات مادی نیز متفاوت است. هر موجود مادی به وسیله قالب‌هایی از داخل و خارج، اندازه‌گیری و قالب‌گیری می‌شود. این قالب، حدود، یعنی: طول، عرض، شکل، رنگ، موقعیت

۱. سید علی اکبر قرشی، قاموس قرآن، ج ۵، ص ۲۴۶ و ۲۴۷.

۲. همان، ص ۲۴۸.

۳. سید محمدحسین طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۱۵۰ و ۱۵۱.

۴. همان، ج ۱۹، ص ۱۰۱.

۵. مرتضی مطهری، انسان و سرنوشت، ص ۵۲.

۶. احمد برقی، المحاسن، ج ۱، ص ۲۴۴.

۷. علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵، ص ۱۲۲.

مکانی و زمانی و سایر عوارض و ویژگی‌های مادی آن به شمار می‌آید. پس، معنای تقدیر الهی در موجودات مادی، یعنی هدایت آنها به سوی مسیر هستی‌شان که برای آنها مقدر گردیده است و در آن قالب‌گیری شده‌اند.^۱

با روشن شدن معنای قدر، امکان فهم حقیقت شب قدر نیز میسر می‌شود. شب قدر، شبی است که همه چیز تقدیر می‌گردد و قالب معین و اندازه خاص هر پدیده، روشن و اندازه‌گیری می‌شود. به عبارت روشن‌تر، شب قدر، یکی از شب‌های دهه آخر ماه رمضان است و طبق روایات ما، یکی از شب‌های نوزدهم یا بیست و یکم و به احتمال زیادتر، بیست و سوم ماه مبارک رمضان است.^۲ در این شب که شب نزول قرآن به شمار می‌آید، امور خیر و شرّ مردم و ولادت، مرگ، روزی، حج، طاعت، گناه و خلاصه هر حادثه‌ای که در طول سال واقع می‌شود، تقدیر می‌گردد.^۳ شب قدر، همیشه و هر سال تکرار می‌شود. عبادت در آن شب، فضیلت فراوان دارد و در نیکویی سرنوشت یک‌ساله، بسیار مؤثر است.^۴ در این شب، تمام حوادث سال آینده به امام هر زمان ارائه می‌شود و او از سرنوشت خود و دیگران باخبر می‌گردد.

امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّهُ لَيُنزَلُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ إِلَىٰ وَلِيِّ الْأُمْرِ تَفْسِيرُ الْأُمُورِ سَنَةً سَنَةً يُؤْمَرُ فِيهَا فِي أَمْرِ نَفْسِهِ بِكَذَا وَكَذَا وَفِي أَمْرِ النَّاسِ بِكَذَا وَكَذَا؛^۵ در شب قدر، به ولی امر (امام هر زمان) تفسیر کارها و حوادث هر سال نازل می‌شود و او درباره خویش و دیگر مردمان، مأمور به دستورهایی می‌شود.»

بنابراین، شب قدر، شبی است که:

۱. قرآن در آن نازل شده است؛
۲. حوادث سال آینده در آن تقدیر می‌شود؛
۳. این حوادث، بر امام زمان علیه السلام عرضه شده، آن حضرت مأمور به انجام کارهایی می‌گردد. در نتیجه، می‌توان گفت که شب قدر، شب تقدیر، اندازه‌گیری و تعیین حوادث جهان ماده است.

۱. سید محمدحسین طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۱۰۱-۱۰۳.

۲. ابن طاووس، إقبال الأعمال، ج ۱، ص ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۷۴ و ۳۷۵.

۳. شیخ کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۱۵۷.

۴. میرزا جواد ملکی تبریزی، المراقبات، ص ۲۳۷-۲۵۲.

۵. شیخ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۴۸.

پرسش ۲: بافضیلت‌ترین اعمال در شب قدر چیست؟

پاسخ: از روایات استفاده می‌شود که برترین اعمال در شب قدر، شب‌زنده‌داری به وسیله تلاوت قرآن و خواندن دعا و نماز است.

در روایتی نقل شده است: «همانا رسول خدا ﷺ در دهه آخر ماه رمضان، رختخواب خود را جمع می‌نمود و کمر خود را برای عبادت می‌بست و در شب بیست و سوم ماه رمضان خانواده خود را بیدار می‌نمود و به صورت کسانی که خواب بودند، آب می‌پاشید و همین‌طور حضرت زهرا علیها السلام نمی‌گذاشت که در آن شب، هیچ‌یک از اهل خانه خود بخوابند و برای اینکه خوابشان نبرد، غذای کمتری به آنان می‌داد و از روز، خود را برای شب‌زنده‌داری آماده می‌کرد و می‌فرمود: محروم است کسی که از خیر این شب بی‌بهره بماند».^۱

البته در روایت دیگر، امام علی علیه السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از برترین اعمال ماه رمضان سؤال نمودند و آن حضرت در پاسخ فرمود: «برترین اعمال در ماه رمضان، ورع و تقوای الهی است».^۲ این روایت، اگرچه اشاره به اعمال شب قدر نکرده، اما در هر صورت، لیالی قدر نیز از ایام ماه رمضان است و می‌توان برترین عمل در شب قدر را تقوای الهی دانست که مفهومی گسترده دارد و هر عبادتی را با شرایط خاص، می‌توان مصداقی از آن برشمرد.

گفتنی است که شیخ صدوق رحمته الله بعد از بیان استحباب شب‌زنده‌داری در شب قدر و خواندن نماز با کیفیت خاص، برترین عمل شب قدر را اشتغال به تحصیل علم و دانش‌اندوزی دانسته‌اند^۳ و اگرچه مستندی برای این برتری نقل نکرده‌اند، اما از آنجا که ایشان از حدیث‌شناسان بنام شیعه هستند و تلاش داشته‌اند که مطلبی را از خود نگویند، می‌توان به سخن ایشان اعتماد کرد و این احتمال قوی را داد که مستند ایشان، روایتی در این زمینه بوده که به دست ما نرسیده است.

پرسش ۳: علت اختلاف در مورد شب قدر چیست؟

پاسخ: شب قدر، در واقع، یک شب بیش نیست و آغاز و انجام آن، ۲۴ ساعت است؛ یعنی، به اندازه یک دور گردش کره زمین است؛ به عبارت دیگر، شب قدر در سطح کل کره زمین به اندازه

۱. نعمان مغربی، دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۲۸۲.

۲. علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۲، ص ۱۹۰.

۳. شیخ صدوق، الأمالی، ص ۶۴۹.

یک شبانه‌روز در هر جایی از کره است. بنابراین، هر قسمتی از کره زمین در پاره‌ای از آن قرار می‌گیرد. از این رو، اگر کسی آن شب را در ایران درک کند و سپس، به کشور دور دستی سفر نماید و شب بعد، در آنجا مجدداً لیلۃ‌القدر را درک کند، در واقع، یک شب بیشتر نبوده است؛ زیرا شب بعد، استمرار همان شب و پاره دیگری از آن واحد زمانی است و فاصله شدن روز در بین دو نقطه، آن را به دو شب تبدیل نمی‌کند؛ زیرا از ۲۴ ساعت خارج نشده و آنچه در نظر این فرد شب دوم است، در واقع، مراحل پایانی همان ۲۴ ساعت می‌باشد و در نتیجه، همه آثار مترتب بر آن، مانند تعیین مقدرات، یک بار بیش نیست؛ به بیان دیگر، همه شب‌ها یا روزها، همین حالت را دارند که در عرض ۲۴ ساعت، به صورت متخالف و تدریجی، کل زمین را پوشش می‌دهند. به این ترتیب، مسئله درک شب‌هایی خاص و انجام اعمال مخصوص آنها، مانند شب نیمه شعبان و مانند آن نیز روشن می‌شود.

پرسش ۴: چگونه به وسیله آیات سوره قدر، وجود امام زمان علیه السلام اثبات می‌شود؟

پاسخ: از سوره قدر به خوبی استفاده می‌شود که ملائکه شب قدر، در هر سال به جهت انجام اموری بر زمین فرود می‌آیند. قرآن کریم در سوره قدر فرموده:

«إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ * لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ * تَنزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِّنْ كُلِّ أَمْرٍ * سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ»^۱ ما آن [قرآن] را در شب قدر نازل کردیم. و تو چه می‌دانی شب قدر چیست؟ شب قدر، بهتر از هزار ماه است. فرشتگان و روح، در آن شب به اذن پروردگارش برای [تقدیر] هر کاری نازل می‌شوند؛ شبی است سرشار از سلامت [و برکت و رحمت] تا طلوع سپیده.»

در سوره دخان نیز به این موضوع اشاره شده است؛ آنجا که می‌فرماید:

«حَمِّمٌ * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ * إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ * فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ»^۲ حم. سوگند به این کتاب روشنگر! همانا ما آن را در شبی پُربرکت نازل کردیم. ما همواره اندازکننده بوده‌ایم. در آن شب، هر امری بر اساس حکمت [الهی] تدبیر و جدا می‌گردد.»

ماه رمضان، تا روز قیامت تکرار می‌شود و در نتیجه، لیلۃ‌القدر نیز تا روز قیامت استمرار دارد.

۱. قدر، آیه ۱-۵.

۲. دخان، آیه ۱-۴.

پس، نزول ملائکه و روح نیز در هر شب قدر تکرار می‌گردد. حال، این سؤال مطرح می‌شود که ملائکه و روحی که هر سال در شب قدر بر زمین فرود می‌آیند، بعد از رسول خدا ﷺ بر چه کسی وارد می‌شوند؟

در پاسخ به این پرسش باید گفت که در هر زمانی باید امامی کامل و معصوم وجود داشته باشد تا محل نزول ملائکه و روح گردد. امام باقر علیه السلام فرمود: «يَا مَعْشَرَ الشَّيْعَةِ خَاصِمُوا بِسُورَةِ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ تَفْلُجُوا فَوَ اللَّهُ إِنَّهَا لِحُجَّةُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى الْخَلْقِ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَإِنَّهَا لَسَيِّدَةُ دِينِكُمْ وَإِنَّهَا لَعَايَةُ عِلْمِنَا يَا مَعْشَرَ الشَّيْعَةِ خَاصِمُوا بِـ «حَمِّ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مَبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ» فَإِنَّهَا لَوْلَا الْأَمْرُ خَاصَّةً بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ؛^۱ ای جماعت شیعه! با خصم خود به سوره «إنا أنزلناه» محاجه کنید که پیروز خواهید شد. پس، سوگند به خدا که این سوره، از برای حجت خداوند متعال، بعد از رسول است. این سوره، همانا مدرک دین شما و نهایت علم ماست. ای جماعت شیعه! با آیه «حم. والكتاب المبین...» بحث کنید؛ زیرا این آیات، به الیان امر بعد از رسول خدا اختصاص دارد.»

همچنین، آن حضرت فرمود: «وَأَيْمُ اللَّهِ إِنَّ مَنْ صَدَّقَ بِلَيْلَةِ الْقَدْرِ لَيَعْلَمَنَّ أَنَّهَا لَنَا خَاصَّةٌ؛^۲ به خدا سوگند! همانا هرکس لیلۃ القدر را تصدیق کند، هرآینه می‌داند که آن از برای ماست.»
امیر مؤمنان علیه السلام به ابن عباس فرمود: «إِنَّ لَيْلَةَ الْقَدْرِ فِي كُلِّ سَنَةٍ وَإِنَّهُ يَنْزِلُ فِي تِلْكَ اللَّيْلَةِ أَمْرُ السَّنَةِ وَإِنَّ لَذَلِكَ الْأَمْرِ وُلاةً بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ. فَقُلْتُ: مَنْ هُمْ؟ فَقَالَ: أَنَا وَوَأَحَدَ عَشَرَ مِنْ صُلَيْبِي أَيْمَةٌ مُحَدَّثُونَ؛^۳ همانا در هر سال لیلۃ القدر است. در آن شب، امر یک‌سال نازل می‌شود. برای آن، الیانی بعد از رسول خدا ﷺ است. ابن عباس می‌گوید عرض کردم: آنان چه کسانی هستند؟ حضرت فرمود: من و یازده نفر از صلب من که همگی امام و محدث‌اند.»

رسول خدا ﷺ به اصحاب خود فرمود: «آمِنُوا بِلَيْلَةِ الْقَدْرِ إِنَّهَا تَكُونُ لِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ وَوَلَدِهِ الْأَحَدَ عَشَرَ مِنْ بَعْدِي؛^۴ به لیلۃ القدر ایمان آوردید؛ زیرا برای علی بن ابی طالب و یازده فرزند بعد از اوست.»

۱. شیخ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۴۹.

۲. همان، ص ۲۵۲ و ۲۵۳، ح ۹.

۳. همان، ص ۲۴۷ و ۲۴۸، ح ۲.

۴. شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۱، ص ۲۸۰ و ۲۸۱، ح ۳.

پرسش ۵: مقدرات شب قدر، با اراده و اختیار انسان منافات ندارد؟

پاسخ: پیش از این، در پاسخ پرسش نخست، معنای قدر و منظور از شب قدر را توضیح دادیم. با توجه به مطالبی که در آنجا ارائه نمودیم، رابطه شب قدر و تعیین سرنوشت بندگان و کردار اختیاری آنها روشن می‌شود. قدر، یعنی پیوند و شکل گرفتن هر پدیده و هر حادثه با سلسله علل خود. در شب قدر، این پیوند دقیقاً اندازه‌گیری می‌گردد. اولاً، برای امام هر زمان، این پیوند معلوم و تفسیر می‌شود. ثانیاً، رابطه این پدیده‌ها با علل خود روشن می‌گردد و خداوند متعال چنان مقدر کرده است که بین اشیا رابطه‌ای خاص برقرار باشد؛ مثل رابطه بین عزت و دفاع از کیان، و ذلت و پذیرش ستم. بنابراین، هرکس از کیان خود دفاع کند، عزیز می‌شود و هرکس تسلیم زور و ستم شود، ذلیل می‌گردد. این، تقدیر الهی است. و یا مثلاً بین طول عمر و رعایت بهداشت و انجام صله رحم و دادن صدقه، رابطه برقرار کرده و فرموده است: هرکس طول عمر می‌خواهد، باید در این قالب قرار گیرد. آن‌که این شرایط را مهیا نماید، طول عمر می‌یابد و آن‌که در این امور کوتاهی کند، عمرش کوتاه می‌گردد. پس، در افعال و کردار اختیاری، بین عمل و نتیجه که همان تقدیر الهی است، رابطه مستقیم وجود دارد. انسان تا زنده است، جاده‌ای دوطرفه در برابرش قرار دارد: یا با حُسن اختیار خویش کمیل بن زیاد نخعی، یعنی صاحب سرّ امیر مؤمنان علیه السلام می‌گردد و یا با سوء اختیار خود، حارث بن زیاد نخعی، قاتل فرزندان مسلم می‌شود؛ دو برادر از یک پدر و مادر که یکی، سعید و دیگری، شقی می‌گردد. پس، معنای صحیح تقدیر الهی، این است: آن‌که با حُسن اختیار خود، به راه راست برود، کمیل‌گونه می‌شود و آن‌که با سوء اختیار خویش، به بیراهه گناه و انحراف پای گذارد، همچون حارث می‌گردد.

بنابراین، بین تقدیر الهی و اختیار آدمی، هیچ منافاتی وجود ندارد؛ زیرا در سلسله علل و شرایط به ثمر رسیدن کار و ایجاد حادثه، اراده آدمی یکی از علل و اسباب است و مقدرات شب قدر، جانشین اراده و اختیار آدمی نمی‌شود.

پرسش ۶: آیا شب قدر در امت‌ها و ادیان گذشته نیز مطرح بوده است؟

پاسخ: خداوند متعال علاوه بر سوره قدر که فضیلت شب قدر و نزول ملائکه را می‌رساند، در سوره دخان، این شب را که شب نزول قرآن کریم نیز هست، چنین وصف می‌کند:

«ما قرآن را در شبی مبارک فرستادیم؛ در شبی که مقدرات الهی از سوی خدای حکیم در هر امر و حادثه‌ای مشخص می‌گردد و این، امری از سوی ماست و رحمتی است که بر بندگان خویش

می فرستیم.»^۱

با نگاهی به روایات اسلامی، به خوبی روشن می شود که شب قدر، در امت های پیشین نیز بوده است؛ البته باید گفت به جهت فضیلت پیامبر اسلام بر همه انبیاء عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و نیز نزول قرآن کریم در این شب، فضیلت و اهمیت شب قدر، در اسلام نمود بیشتری پیدا کرده است.

در روایتی، از امام باقر عَلَيْهِ السَّلَامُ می خوانیم: «خداوند شب قدر را در آغاز آفرینش دنیا و آنگاه که اولین نبی و نخستین وصی را آفرید، پدید آورد و در حقیقت، چنین اراده کرده است که در هر سال، شبی باشد که در آن، تفسیر امور تا سال آینده نازل شود و هرکسی که این حقیقت را انکار کند، خدا را درباره علمش رد کرده است؛ زیرا پیامبران الهی قیام نمی کنند، مگر آنکه در چنین شبی به آنها حجت داده شود. آری، به خدا سوگند! آدم نمرّد، مگر آنکه بر او وصی ای بود و بر هریک از پیامبران بعد از آدم، در این شب، امر خدا می آمد تا آن را به وصی بعد از خود واگذارد. برتری ایمان کسی که به همه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ» و تفسیرش ایمان بیاورد، بر کسی که چون او نیست، مانند برتری انسان بر حیوانات است.»^۲

در روایت دیگر، آمده است: «ابوذر غفاری از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پرسید: آیا شب قدر فقط در عهد پیامبران بوده و پس از آنها از بین می رود؟ فرمود: چنین نیست؛ بلکه تا روز قیامت باقی است.»^۳ از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نقل شده که فرموده: «حضرت موسی عَلَيْهِ السَّلَامُ در مناجاتی عرضه داشت: پروردگارا! قرب تو را خواهانم. خداوند فرمود: در بیداری شب قدر است. عرض کرد: رحمت را خواستارم. فرمود: در رحم کردن بر بینوایان در شب قدر است. گفت: خدایا! جواز عبور از صراط را می خواهم. پاسخ آمد: در شب قدر صدقه بده. گفت: خدایا! بهشت و نعمت هایش را می خواهم. فرمود: در گرو تسبیح گفتن در شب قدر است. عرضه داشت: نجات از آتش دوزخ را می طلبم. خداوند فرمود: در شب قدر، استغفار کن. در پایان گفت: خدایا! رضایت را خواهانم. حق تعالی فرمود: در شب قدر، نماز بگذار.»^۴

در تورات و انجیل فعلی، شبی تحت عنوان «شب قدر» وجود ندارد؛ اما به جای آن، شب

۱. برگرفته از: دخان، آیه ۳-۶.

۲. شیخ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۵۰، ح ۷.

۳. علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۲۵، ص ۹۷، ب ۳.

۴. شیخ حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۲۰، ب ۱، ح ۱۰۰۱۹.

مقدس با اعمال مخصوص هست که به شب و عید «فصح» یا «فطیر» معروف است. حضرت موسی علیه السلام در این شب بنی اسرائیل را به کارهایی وا می‌داشت و این شب، مقارن است با چند روز روزه گرفتن که شباهت‌هایی به شب قدر دارد.^۱

در مسیحیت نیز این شب، مقدس شمرده می‌شد و در باور آنها، چون عیسی آخرین شامش را در این شب خورد و فردایش به صلیب کشیده شد و سپس، زنده گشت و به آسمان رفت، پس، از تقدس ویژه‌ای برخوردار شد و امروزه، این شب در جامعه مسیحیت، به نام «عشاء ربانی» یا «شام آخر»، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.^۲

پرسش: با توجه به آیه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» و آیه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مَبْرُكَةٍ» گفته می‌شود که قرآن در ماه مبارک رمضان نازل شده است. از طرف دیگر، بعثت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در ماه رجب بود و در هنگام بعثت، آیات اول سوره علق (إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ) نازل شده است. این دو مطلب، با هم ناسازگارند.

پاسخ: آنچه از آیات قرآن به دست می‌آید، بیانگر نزول قرآن در شبی از شب‌های ماه مبارک رمضان است: «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ»^۳، «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مَبْرُكَةٍ»^۴ و «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ»^۵ از آیه اول به دست می‌آید که قرآن در ماه رمضان نازل شده است. از آیه دوم می‌توان دریافت که این نزول، در یک شب مبارکی انجام گرفته است. با توجه به این دو آیه، روشن می‌شود که این شب مبارک، یکی از شب‌های ماه رمضان است. در آیه سوم، خداوند می‌فرماید: «ما قرآن را در شب قدر نازل کردیم.» از ضمیمه این سه آیه، می‌توان چنین نتیجه گرفت: در ماه رمضان، شب بابرکتی به نام شب قدر وجود دارد که قرآن در آن شب نازل شده است. در ضمن، روشن است که آن شب عظیم، یک شب است و نه چند شب. بنابراین، زمان نزول قرآن، در یک شب قدر از شب‌های ماه رمضان می‌باشد.

۱. خروج، ۱۲:۱۲؛ لاویان، ۲۳:۶؛ تثیبه، ۲:۱۶.

۲. عهد جدید، انجیل یوحنا، ب ۲، ش ۱۲ به بعد؛ همان، ب ۱۱، ش ۵۵؛ اول قرنتیان، ب ۵، ش ۷، ب ۱۱، ش ۲۰.

۳. بقره، آیه ۱۸۵.

۴. دخان، آیه ۳.

۵. قدر، آیه ۱.

رابطه نزول قرآن با بعثت پیامبر ﷺ

جای این پرسش است که چگونه قرآن در شب قدر ماه رمضان نازل شده است؛ در حالی که بعثت پیامبر، بنا بر قول مشهور، در بیست و هفت رجب بوده است؟ به عبارت دیگر، آیا بعثت پیامبر هم‌زمان با نزول قرآن در ماه رمضان بوده است؟

برای پاسخ به این سؤال، ابتدا باید روشن شود پیامبر در هنگام بعثت، چند سال داشته‌اند. دیدگاه‌های مختلفی در این باره وجود دارد. در بسیاری از روایات، سنّ شریف آن حضرت، ۴۰ سال، و در برخی دیگر از احادیث، ۴۳ سال ذکر شده است. البته با توجه به دلایل، قراین و شواهد مختلف، قول چهل سالگی ترجیح دارد.

همچنین، درباره زمان بعثت، سه احتمال داده شده است:

الف. یازدهم و دوازدهم ربیع‌الاول سال چهارم عام الفیل.^۱

ب. بیست و هفتم رجب.^۲

ج. ماه مبارک رمضان.^۳

از میان روایاتی که بیانگر این سه دیدگاه است، روایاتی که ماه رجب را ماه بعثت آن حضرت می‌داند، بر دیگر روایات ترجیح داده می‌شود؛ زیرا:

۱. درباره ماه رجب سیزده روایت وجود دارد؛ در حالی که درباره ربیع‌الاول بیش از سه روایت و درباره بعثت آن حضرت در ماه رمضان، بیش از دو روایت به دست نیامده است.

۲. روایات مربوط به ربیع‌الاول و ماه رمضان، در مورد تاریخ روز بعثت اختلاف دارند؛ در حالی که روایات مربوط به ماه رجب، به اتفاق، روز مبعث را بیست و هفتم رجب می‌دانند. به طور کلی، درباره هم‌زمانی یا عدم هم‌زمانی آغاز نزول قرآن با شروع بعثت پیامبر ﷺ، دو دیدگاه در بین صاحب‌نظران وجود دارد:

الف. برخی معتقدند بعثت پیامبر با نزول پنج آیه نخست سوره علق آغاز شده است.^۴ پس، زمان بعثت، در ماه رمضان خواهد بود.

۱. ابن کثیر، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۳۹۲.

۲. علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۸، ص ۱۹۰.

۳. ابن کثیر، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۳۹۲.

۴. اسماعیل حقی، تفسیر روح البیان، ج ۱۰، ص ۴۷۰.

ب. در مقابل، عده‌ای می‌گویند ابتدا، آن حضرت در ماه رجب به پیامبری انتخاب شدند. سپس، در ماه رمضان همان سال یا سال بعد، قرآن بر ایشان نازل شد. بنابراین، بعثت پیامبر، هم‌زمان با نزول قرآن نبوده است.

حال، دانشمندان اهل فن و مفسران بزرگ، برای حلّ این تعارض، هریک راه حلی را ارائه کرده، دلیلی هم بر آن اقامه کرده‌اند که ما در اینجا چند دیدگاه را بیان می‌کنیم:

دیدگاه اول:

بعضی گفته‌اند زمان نزول قرآن و زمان بعثت پیامبر اکرم (ص)، هر دو در ماه رمضان بوده است. اینان برای اثبات حرف خود، شاهد قرآنی هم اقامه کرده‌اند. دیدگاه معروف در اعتقاد اهل سنت، همین دیدگاه است.

قائلان به این دیدگاه، با استدلال به اینکه صریح آیات قرآن، مثل «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ» دلالت بر این دارد که قرآن در ماه مبارک رمضان نازل شده است. پس، رسالت و مبعث حضرت رسول ﷺ را نیز در ماه رمضان می‌دانند.^۱

دیدگاه دوم:

قرآن، دارای دو نوع نزول می‌باشد؛ دفعی و تدریجی. نزولی که در ماه رمضان بوده، دفعی بوده است؛ به این معنا که مفاهیم و حقایق قرآن به طور کامل بر قلب مبارک رسول اکرم ﷺ فرود آمده است؛ اما نزول تدریجی، آن است که الفاظ قرآن از زمان بعثت پیامبر تا پایان مدت عمر شریف آن حضرت، بر پیامبر فرود آمده است.

طبق این نظر، اگر مبعث رسول گرامی اسلام ﷺ، ماه رجب باشد، هیچ منافاتی با نزول قرآن در ماه رمضان نخواهد داشت.^۲

مرحوم علامه طباطبایی، از جمله قائلان به این دیدگاه می‌باشد.^۳

دیدگاه سوم:

قرآن، جز نزول تدریجی، نزول دیگری نداشته است و دلیلی بر نزول دفعی قرآن نداریم. بعثت

۱. ابن کثیر، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۳۹۲.

۲. جعفر سبحانی، فروغ ابدیت، ج ۱، ص ۱۹۴.

۳. سید محمدحسین طباطبایی، المیزان، ج ۲۸، ص ۲۰.

پیامبر ﷺ نیز یا در ماه مبارک رمضان بوده که مؤید آن، آیات قرآن است و یا در ماه رجب بوده است؛ اما بدون وحی قرآنی انجام گرفته است. این گروه، روایات نزول تدریجی و دفعی بودن قرآن را رد کرده، همچنین، معنای انزال و تنزیل را یکی می‌دانند.

دلیل دیدگاه سوم، این است که خود قرآن صراحت بر نزول تدریجی دارد؛ در سوره اسراء آیه ۱۰۶ می‌فرماید: «وَقُرْءَانًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكُثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا؛ یعنی ما قرآن را جزء جزء [و به تدریج] بر تو فرستادیم که تو نیز بر مردم به تدریج قرائت کنی [و با صبر و تأنی به هدایت خلق پرداز] و این قرآن، کتابی از تنزیلات بزرگ ماست.»

بنابراین، همه دانشمندان در مقام نزول رسمی قرآن، معتقد به نزول تدریجی هستند؛ اما آنچه مورد اختلاف است، اعتقاد به نزول دفعی است. برخی نزول دفعی را از لوح محفوظ به آسمان چهارم (بیت المعمور) می‌دانند و برخی هم نزول آن را بر قلب پیامبر تشخیص می‌دهند و بسیاری هم جز نزول تدریجی، به نزول دیگری معتقد نشده‌اند.